

Жүзбаева А.С.
**Қазақ тіліндегі
сына дыбыстар**

Мақалада қазақ тіліндегі кейбір дыбыстардың сыналық қызметі жайлы сөз болады. Тіл білімінде бірнеше фонетикалық құбылыстар бар. Солардың ішіндегі протеза, эпентеза, эпитеза құбылыстары тілімізде жиі кездеседі. Алайда бұл құбылысты зерттеу болашақтың еншісінде тұр. Әдетте сөздің алдынан, ортасынан, я болмаса соңынан қосылып айтылатын дыбыстар сына дыбыстар деп аталып жүр. Дауысты және дауыссыз дыбыстар сыналық қызмет атқара алады. Сына дыбыстар зерттеуді талап ететін тың әрі күрделі тақырып екені даусыз.

Мақалада сына дыбыстарды анықтауда ана тілімізге енген кірме сөздер ерекше қызмет атқаратынына аса көңіл бөлінеді. Араб-парсы және орыс тілдерінен енген сөздер арқылы мысалдар келтіріледі. Ал сына дыбыстарды тарихи тұрғыдан анықтау үшін көп зерттеу қажет екендігі айтылады.

Түйін сөздер: протеза, эпентеза, эпитеза, сына дыбыстар, аллофон, кірме сөздер, тілдің флективті және полисинтетикалық құрылымы, варианттылық.

Zhuzbaeva A.S.
**False sounds in the Kazakh
language**

The article discusses the features of some plug-in sounds in the Kazakh language. In linguistics, there are several phonetic processes. Of these, prosthesis, epenthesis, epiteza are less common. However, the study of these phonetic processes is the question of the future. Usually, the plug-in sounds are regarded as sounds that join at the beginning of words, middle and end of a word. Consonants and vowels can serve as plug-in. Undoubtedly, the study of plug-in sounds requires a lot of effort and it is a very complex topic.

The article discusses that to determine the plug-in sounds, special attention is paid to the borrowed words. Examples of Arabic-Persian and Russian words are given in the paper. It is indicated that determination of historical descriptions of the plug-in sounds requires a lot of work.

Key words: prosthesis, epenthesis, epiteza, false sounds, allophone, borrowed words, inflectional structure, polysynthetic structure of the language, variation.

Жузбаева А.С.
**Вставные звуки
в казахском языке**

В статье рассматриваются функции некоторых вставных звуков в казахском языке. В лингвистике существует несколько фонетических процессов, как протеза, эпентеза, эпитеза, встречающихся часто. Однако исследование этих фонетических процессов является вопросом будущего. Традиционно вставные звуки – это звуки, которые присоединяются в начале слова, в середине и конце слова. Гласные и согласные звуки могут служить как вставные. Бесспорно, исследование вставных звуков требует множества усилий, и поэтому это очень сложная тема.

В статье говорится, что для определения вставных звуков особое внимание уделяется на заимствованные слова. Приводятся примеры арабско-персидских и русских слов. И указывается, что для определения исторического описания вставных звуков требуется много работы.

Ключевые слова: протеза, эпентеза, эпитеза, вставные звуки, аллофон, заимствованные слова, флективная структура, полисинтетическая структура языка, вариантность.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЫНА ДЫБЫСТАР

Тіл білімінде сөз алдынан қосылатын дыбысты – протеза, сөз барысында қосылатын дыбысты – эпентеза, сөз соңында қосылатын дыбысты – эпитеза деп атайды. Дауыстылар да, дауыссыздар да протезалық, эпентезалық, эпитезалық қызмет атқара алады. Сондықтан бұл терминдік атаулар жинақталып сына дауыстылар мен сына дауыссыздар деп аталып жүр. Алайда бұл тек қазақ тіл білімінде ғана емес, бүкіл тюркологияда игерілмей жатқан тың тақырып.

Сына дыбыстардың фонетикалық табиғаты мынандай ой айтуға жетелейді: түркі тілдері флективтік құрылымнан полисинтетикалық құрылымға өтер дәуірде у, й, һ дыбыстары қыстырмалық, сыналық қызмет атқара бастаған. Өйткені дауысты дыбыстарға аяқталатын бір буынды түбірлер мен дауысты дыбыстан басталатын бір буынды түбірлер тіркесі айтылғанда бірін-бірі ығыстырмас үшін протеза, эпентеза қажет болған [1, 66-67]. Бірақ бұл дыбыстар тарихи даму нәтижесінде вариантталған. Мысалы, һ бірте-бірте қ, к, ғ, г дыбыстарына айналса, у бірте-бірте п, б, в дыбыстарына өзгерген. Бұлар сөз құрамында көбіне фонема емес сына дыбыс ретінде қызмет етеді. Сөздің басында да, ортасында да, соңында да кездесе береді. Ал дауысты дыбыстардың ішінен а, е, ы, і, и, ұ, ү, о дыбыстары сыналық қызмет атқара алады.

Тілден тілге сөз ауысу – заңды құбылыс. Мұның өзі сөз байлығын (лексиканы) еселеп байытудың өнімді жолдарының біріне жатады. Сондай ауысып келген кірме сөздердің әр түрлі позицияларында тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін кейбір жеке дыбыстар мен дыбыс тіркестерінің болуы заңды. Ондай сәйкессіздіктерді реттеу үшін кейде сөздің құрамындағы жеке дыбыстарды түсіруге немесе жаңадан дыбыс қосып айтуға, төл дыбыстармен алмастыруға тура келеді. [4, 60]. Олай деп отырған себебім, сына дыбыстарды анықтауда кірме сөздер ерекше қызмет атқарады.

Протеза (көне грек тілінде *πρόθεσις* қосылу деген мағынаны білдіреді, ағылшынша *prothesis*) – дыбыстың белгілі бір сөздердің алдынан қосылуы. Мысалы орыс тілінде *вострый* – *острый*, *восемь* – *осемь*, *вотчина* – *отчина* (түбірі – «отец»), *гусеница* (түбірі – «ус»); белорус тілінде *гэта* – *это*, *вуха* – *ухо*; украин тілінде *вулиця* – *улиця*, *викно* – *окно*, *вирче* – *ярчет*. б. Ал қазақ

тілінде л, р әріптерімен басталып жазылатын сөздерге (*риза, рай, рақмет, лай, лақ, лайық, лас т.б.*) сөйлеуде ы дыбысы қосылып (*ыриза, ырай, ырақмет, ылай, ылақ, ылайық, ылас т.б.*) айтылады. Сондай-ақ орыс тіліндегі *стакан, стол, ящик* тәрізді бірсыпыра сөздер де протеза құбылысына ұшырайды. Мысалы, *ыстақан, үстел, жәшік*. Бұлардың кейбірі протезаланған күйде әдеби тілде де қолданылады (*үстел*). [2, 342-343]. Бұл кірме сөздердің айтылуын жеңілдету үшін қажет. Мұндай дыбыс дауысты да, дауыссыз да болуы мүмкін. Тарихшы ғалым Б.Сағындықұлының пікірінше қазақ тілінде протеза болатын негізінен қысаң дауыстылар.

Енді бағзы замандағы сына дауыссыздардың протезалық қызмет атқаруына тоқталсақ.

й. Бұл ежелгі дәуірде таза дауысты и-ден пайда болған сонор фонема. Аллофондары жоқ, ең тұрақты дыбыс [1, 63]. Өзінің алғаш пайда болған күйін дәл сол қалпында сақтап қалған бірден бір фонема және сыналық қызметі басқа дыбыстарға қарағанда басым, кез келген дыбысты ығыстыра алады.

А.М. Щербактың көрсетуіне қарағанда, й протезасы негізінен чуваш тілінде кездеседі, өзге түркі тілдерінде барынша аз. Мысалы, чув. *йат (ат), йер (жер), йене (ін), йыда (ит), йур (жыр), йут (жат)*; гаг: *йэл (қол), йэт (ет), йэв (үй), йэркек (еркек), йэски (ескі), йүч (үш)*; өзб: *йоғаш (ағаш), йыгла (жыла)* т.б. [1, 63].

у дыбысы да й дыбысы секілді протезалық, эпентезалық, эпитезалық қызмет атқара алады. Алайда бұл дыбыстың дами келе формасын өзгертіп, өз аллофондары п, б, в дыбыстарына орын беруі оны елеусіз еткен. Осы себептен п, б, в аллофондары сыналық, қыстырмалық қызмет атқарғанда олардың бастауында у үндісі тұрғандығы сезілмейді, байқалмайды. Тағы да А.М. Щербактың еңбегіне жүгінсек: чув. *вара (ара), варман (орман), выран (орын), віс (үш), вут (от), вун (он), вуда (отын)*; өзб: *ват (ат), валты (алты), вач (аш)* т.б. Түбіртек теориясын зерттеуші белгілі ғалым Б.Сағындықұлы «бұрым» сөзіндегі б дыбысы протезалық қызмет атқарып тұрғандығын былай дәлелдейді: «Өрілген ұзын шашты «бұрым» деп атайды. Тарам-тарам қылып бұрымдалған шашты кейде «өрім» дейміз. «Арқан» (кендірден, қылдан ескен ұзын, жуан жіп) сөздеріндегі *ар* түбірі «өрім» сөзіндегі *өр* түбірімен тарихи тұрғыдан варианттас. Яғни сингармониялық паралельдер. «Өру» мағынасын беретін *ар* да, *өр* де дауыссыз дыбыстан басталмайды. Олай болса «бұрым» сөзінің құрамындағы б – протеза (қыстырма, сына). [1, 65].

h сына дыбысы башқұрт тілін есептемегенде бүкіл түркі тілдерінде қолданыстан шығып қалған. Оның орнына аллофондары к, к, ғ, г дыбыстары жұмсалады. Сөз басында бұл дыбыс санаулы сөздердің алдынан қосылып протезалық қызмет атқарады: азерб: *һүрк (үрік), һіс (ыс), һөргүш (өркеш)*; гаг: *һайғыр (айғыр), һалма (алма)*; түрікм: *һін (ін), һэң (ең), һүр (үр)*; өзб: *һүкіз (өгіз); ұйғыр һара (ара)*. (Щербак, 1977, 182) деп көрсетеді ғалым Б.Сағындықұлы.

Эпентеза (көне грек тілінде *ἠένθεσις* қоспа деген мағынаны білдіреді, ағылшынша *epenthesis*) – сөз ортасында дауысты дыбыстың қосылып айтылуы. Мысалы орыс тілінде *какао – какао, радио – радио, Ларивон – Ларион, Радиовон – Радион, страм – срам, ндрав – нрав, компроментировать – компрометировать, рубель – рубль*, тіпті М.В.Ломоносовтың туындыларында «ветр» деген сөз қолданылып (XVIII ғасыр), уақыт өте келе «ветер» сөзіне айналғандығын байқау қиын емес. Мысалы, ұйғыр тілінің фонетикалық заңдылығына қайшы келетін дауыссыз дыбыстардың сөз басында не сөз соңында қатар келу құбылысы дауыстының эпентезасын (яғни сөз ішінде дауыстының пайда болуын) керек етеді: *құлұп – клуб, ақым – акт*. Эпентеза құбылысы негізінен қалыптаспаған, яғни әдеби тілден басқа тұрпайы сөздер, диалектілер, балалар тілі т.б. сөйлеу тілінде кездеседі. Әр тілдің өзіне тән дыбысталу заңдылықтары сол тілді дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі десек, сол тіл басқа тілдерден сөз қабылдамай тұра алмайды. Өйткені ондай сөздер айтылу машығына, артикуляциясына қарай қайта қорытылып, дыбыстық өзгерістерге ұшырап, кірмеліктен айрылады. Дыбыстық өзгерістер де әртүрлі болуы мүмкін. Кірме сөз құрамындағы кейбір дыбыстар төл дыбыстармен алмастырылып, кейбір дыбыстарға керісінше ендігі бір дыбыстар мен буындар жамалып айтылуы заңды. Сөйтіп, сөз сапалық, сандық өзгерістерге ұшырайды. Мұндай өзгерістер көбінесе төл сөздерде кездеседі. Ертеректе тілімізге еніп, айтылуымен жазылатын *бөрене (бревно), жеребе (жребий), кереует (кровать), кінэз (князь), нүліш (плюш)* сөздеріндегі дауыстылар соның айғағы. Ал бірқатар сөздер тек айтылуда ғана эпентеза құбылысына ұшырайды (*метр- метір, пленум – пленум*) [3, 81-82]. Сондай-ақ араб-парсы тілінен енген кірме сөздерден эпентезалық құбылысты байқау қиын емес. Мысалы: *фәрз – парыз, сәбр- сабыр, фекр – пікір, даур – дәуір, бахт – бақыт* т.б.

Б.Сағындықұлының айтуынша көне түркі тілінде етістің -ур// -үр жұрнағы дауыссыздан

аяқталған түбірлерге тікелей жалғанады да (бар+ур, бер+үр, т.б.), дауыстымен аяқталған түбірлерге й эпентезасы арқылы қосылады. Мысалы: *сы+й+ур* (мағынасы «сындыр») тіркесі екі сөздің қосындысы болып есептеледі. «*сы*» түбірі «*сынық*» ұғымын берсе, «*ур*» етістігі қимылдың жүзеге асқанын сипаттайды. Бұл көне тіркесі мен у дауыстыларының бір-біріне кедергі жасамауы үшін й эпентезасы болуын талап етеді. [1, 67].

Эпитеза (көне грек тілінде ἐπιθεσις салу (қосу) деген мағынаны білдіреді). Протеза бойынша дыбыс сөздің алдынан қосылса, эпентеза бойынша дыбыс сөздің соңынан қосылады. Мысалы өзбек тілінде орыс тілінен енген *киоск*, *диск*, *танк*, *пропуск* деген сөздер *киоска*, *диска*, *танка*, *пропуска* түрінде айтылады және жазылады. Ал қазақ тілінде орыс тілінен енген бұл сөздердің жазылуы сақталғанымен, олар айтылуда көбінесе *киоскі*, *дискі*, *танкі*, *пропускі* түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады. (Мысалы: *киоскіден*, *танкіге*, *пропускіні*, *дискінің*) [2, 343]. Сондай-ақ эпитеза құбылысына мына сөздер мысал бола алады: *анкет(а)*, *газет(а)*, *контор(а)*, *минут(а)*, *пар(а)*, *секунд(а)*, *фанер(а)*, *цифр(а)*, *шахмат(а)*, *координат(а)*, т.б.

Ал бұл құбылысты тарихи тұрғыдан анықтау өте қиын және олар өте сирек кездеседі. Қазақ тілінде *саза+й+ын берді* деген фразеологиялық тіркес бар. Мағынасы – *көресіні көрсетті, мықтап жазалады*. Бұл ретте түбір сазай болып тұр, -ы тәуелдік жалғауының III жағы, -н тасбыс септігі. Бір кезде эпентезалық қызмет атқарған й өз міндетін өзгерткен, *саза+й* түбірінде эпитезалық орынды иеленген. Парсы тілінде түбірі сазай емес, саза «лайықты» деген ұғымды білді-

реді. Осы ізбен парсы тілінде худа, гада сөздері қазақ тілінде құдай, кедей, т.б. деген пікірді айта келе профессор Б. Сағындықұлы эпитезалық құбылысқа ұшыраған й дыбысына тағы да мынандай мысал келтіреді. Қазақтың төл сөзінде ноба+й (бір нәрсенің мөлшермен алғандағы жалпы көлемі, жобасы, сұлбасы) деген зат есім атауы бар. Осы сөздегі н соноры – ығыстырушы дыбыс. Ол ж дауыссызын ығыстырып барып, орын иеленген. *Жүсін – Нүсін, Жақып – Нақып, тығыз – нығыз, шайқалу – найқалу* т.б. сөздерін салыстырсақ, бұл құбылыстың сырын аңғару қиынға соқпайды. Сонымен ноба жалпыхалықтық тілдегі жоба (бір нәрсені іске асыру үшін жасалған үлгі, жоспар, нұсқа). Соңындағы й – эпитезалық дыбыс.

Біздің байқағанымыз қазіргі сына дыбыстар араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздердің айтылуы кезінде өз тіліміздің ішкі заңдылықтарына негізделіп алынған, әр түрлі өзгерістерге ұшыраған. Өйткені кірме сөздердің дыбыстық бейнесін өзгертпей, сол күйінде қабылдау мүмкін емес еді. Сол себептен сөздердің алдынан, ортасынан, соңынан дыбыстарды қосып айту қажеттілігі пайда болады. Бұл дыбыс сөздердің айтылуын жеңілдету үшін қажет болған, әрі орфоэпиялық нормамен тығыз байланысты.

Қорыта айтқанда, кірме сөздердің (орыс және араб-парсы) құрамындағы сына дауыстыларды табу ешқандай қиындық туғызбайды, себебі олар бірден тайға таңба басқандай көрініп тұрады. Ал дауыссыз дыбыстырдың сыналқ қызметін анықтау көп зерттеуді талап етеді. Өйткені, сына дауыстылар жаңа құбылыс та, сына дауыссыздар ескі құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 1342 б.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 664 б.
- 3 Ұлттық энциклопедия 10-том./ Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының, 2007. – 704 б.
- 4 Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 200 б.
- 5 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. I-бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.

References

- 1 Sağındıqulı B. Tañdamalı twındılar. – Almatı: Üş qıyan, 2009. – 1342 b.
- 2 Axanov K. Til biliminiñ negizderi. – Almatı: Ğılım, 2002. – 664 b.
- 3 Ulıttıq énciklopediya 10 – tom./Bas red. B.Ayağan. – Almatı: Qazaq énciklopediyasınıñ, 2007. – 704 b.
- 4 Mırzabekov S. Qazaq tilindegi dibıstar tirkesi. – Almatı: Qazaq wñiversiteti, 2002. – 200 b.
- 5 Sağındıqulı B. Qazirgi qazaq tili leksikologiyası. I–bölim. – Almatı: Qazaq wñiversiteti, 2003. – 101 b.